

Павле Милошевић

ОДЈЕК И ПОСЉЕДИЦЕ ПЉЕВАЉСКЕ БИТКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Покушај да се Пљевља ослободе 1. децембра 1941. године завршио се безуспјешно и са великим партизанским губицима. Тај неуспјех се снажно одразио на политичке прилике у Црној Гори и привремено поколебао борбену вољу маса. Неуспјех је био утолико тежи што је пао у вријеме формирања контрареволуционарних организација у Црној Гори. Он је имао за посљедицу јаснију и бржу диференцијацију политичких снага у Црној Гори и заоштравање унутрашњих односа. У таквој ситуацији биле су нужне конкретне војне и политичке акције које су имали за циљ подизање борбеног расположења народа и превазилажење иначе мучног утиска који је оставио пораз на Пљевљима. У том правцу биће углавном усредсређен рад руководства народноослободилачког покрета у Црној Гори за неколико наредних мјесеци.

Питање напада на Пљевља расправљано је у војној историографији. Међутим, политичке реперкусије које су произашле из војничког пораза и њихов одраз на даљи ток збивања у Црној Гори нијесу посебно обрађивани, уколико се не ради о општим констатацијама везаним за догађаје с краја 1941. и почетка 1942. године.¹ Наша је намјера да покушамо нешто више рећи о поли-

¹ Поједини аутори, уколико су се и дотицали овог проблема, давали су о њему непотпуне, па чак и нетачне оцјене. Говорећи о овом питању Фрањо Туђман у својој књизи *Стварање социјалистичке Југославије* (Загреб 1960), између осталог, каже: „Наиме неуспјех код Пљеваља имао је врло тешке политичке посљедице по даљи ток Народноослободилачке борбе у Црној Гори. Народ се деморализирао, а у партизанским јединицама дошло је до знатног осипања бораца. Руководство устанка није могло да ријешити настале проблеме. Криза устанка све се је више продубљивала. Четнички елементи су искористили ситуацију за јачање свог утјецаја и за формирање јединица у циљу изазивања грађанског рата, разбијања устанка и стварања четничких упоришта у Црној Гори“.

Нама се чини да се овакве констатације не могу у потпуности прихватити. Истина, политичке посљедице неуспјеха на Пљевљима биле су тешке. Међутим, оне никада нијесу озбиљније довеле до кризе устанка у Црној Гори. Иако, напротив, руководство устанка успјело је да ријешити проблеме настале у вези са тим. Колико је цијенити по сачуваној архивској прањи, посљедице неуспјеха на Пљевљима релативно су брзо отклоњене. Већ крајем јануара 1942. године њима се у Црној Гори не придаје скоро никаква важност. Иначе појаву четничког покрета не треба строго доводити у директну везу с овим догађајем, иако ју је он донекле убрзао.

тичким посљедицама партизанског напада на Пљевља и предузетим мјерма да њихова тежина што мање дође до изражаја.

Криза народноослободилачког покрета у Црној Гори до које је дошло послје јулског устанка 1941. године релативно брзо је отклоњена. Неколико мјесеци послје устанка протекло је у организационом сређивању устаничких снага и политичком раду партијских организација. Захваљујући томе, већ почетком јесени криза из љета није се битније испољавала. Тада се почињу формирати сталне партизанске чете и батаљони, а нешто касније и партизански одреди. Упоредо са тим приступило се извођењу замашнијих акција против непријатеља, што је повољно дјеловало на пораст партизанских јединица и расположење народа да настави борбу. Средином јесени народноослободилачки покрет у Црној Гори био је толико ојачао да се борба црногорских партизана почела постепено преносити и на сусједне крајеве.

Негдје у исто вријеме дошло је до погоршања прилика на ослобођеном дијелу западне Србије. С тим у вези Врховни штаб је почетком октобра 1941. године наредио Главном штабу за Црну Гору и Боку да формира један одред до 3.000 људи и пошаље га у Србију. У циљу извршења тог наређења, у Црну Гору је крајем истог мјесеца упућен у својству делегата Врховног штаба и Централног комитета Иван Милутиновић. Њему је стављено у дужност да организује послове око прикупљања траженог људства и пожуре њихово упућивање у Србију. На путу за Црну Гору Милутиновић се задржао извјесно вријеме у Санцаку. Из онога што је тамо могао да види и из разговора који је том приликом имао са санџачким руководиоцима, он је стекао утисак да је већ тада могуће ослободити Пљевља и један дио Санџака. Ту је Милутиновић и дошао на мисао да се одред који је требало упутити у Србију претходно ангажује у Санцаку. Своју намјеру он је образлагао немогућношћу пребацивања одреда на други начин.²

По одласку у Црну Гору, почетком новембра, Милутиновић је у Главном штабу и Покрајском комитету изложио своју намјеру у погледу Санџака. Идеја је прихваћена од устаничког руководства прије него је о њој на савјетовању Главног штаба са командантима и политичким комесарима Одред од 15. новембра донесена и формална сагласност.³ Мотиви да се ослободи дио Санџака са Пљевљима и Прибојем били су примамљиви из више разлога. Прије свега, рачунало се на стварање простране слободне територије која би повезала партизанске снаге Србије, Санџака,

² Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Даље: Зборник НОР), том III, књ. 1, док. 48, Извјештај Ивана Милутиновића Централном комитету КП Југославије од 6. новембра 1941.

³ Исто, док. 60, Записник са савјетовања Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра 1941.

Црне Горе и источне Босне. Тиме би се, уједно ријешило и тешко економско стање народа у Црној Гори, и дошло до велике количине ратног материјала, у чему се осјећала велика оскудица. То су углавном били основни разлози за доношење коначне одлуке.

Истовремено су предузете мјере око прикупљања људства и његовог одјашиљања у Санцак, односно у Србију. За петнаестак дана формиран је одред од прко три и по хиљаде људи, партизана из свих крајева Црне Горе.* Послови око формирања одреда вршени су јавно. Народу је говорено да је у припреми нека крупна акција на страни која треба да има изванредан значај. Природно, за њу је владало велико интересовање и од ње је очекиван велики успјех. По увјерењу дијела одушевљене масе, а и устаничког руководства, та је акција требала да значи преломап војемнат у развоју народноослободилачке борбе у Црној Гори.⁴

Потребно је, међутим, истаћи да за претходно ангажовање црногорских партизана у Санцаку, с обзиром на обимност задатка који су они имали тамо да обаве, у то вријеме, нијесу постојали потребни услови. Ни унутрашње прилике нијесу допуштале безбасног ризика једну такву могућност. Дио масе, заплашен спољнополитичком ситуацијом, суочен са присуством јаким непријатељских снага и опоменут искуством из јулског устанка, са неповјећењем се односио према свакој замашнијој акцији. Поред тога, када се у знатној мјери почео осјећати и активнији рад грађанских групација. Истина, активност ових група била је позната и раније. Међутим, у то вријеме она је била много интензивнија. Го се нарочито дало запазити на подручју Окружног комитета Колашин. У осталим дјеловима Црне Горе рад сличних организација ишао је нешто спорије, премда су и тамо биле у току припреме за формирање такозване „народне војске“. Но, све те организације још не иступају јединствено. Трбало се претходно оснажити и сачекати најповољнији моменат, па тек прећи у отворену акцију. У тако веома деликатној политичкој ситуацији дошло је до одашиљања партизана из Црне Горе у Санцак и неуспјеха који су они претрпјели у покушају да ослободе Пљевља. У борби за Пљевља партизани су претрпјели огромне губитке у мртвим и рањеним. Управо, ти губици су били већи од свих дотадашњих

* Одред је био састављен од 9 батаљона. Бројно стање по батаљонима износило је: Ловћенски 341, „Пеко Павловић“ 506, „Бијели Павле“ 480, Зетски 453, „18. октобар“ 405, „Бајо Пивљанин“ 261, Комски 641, Ускочко-дробњачки 297 и Језеро-шарански 306. Укупно: 3.690 партизана (Зборник НОР, III, док. 84. Преглед бројног стања црногорског НОП одреда за операције у Санцаку од нозембра 1941).

⁴ Исто, док. 103, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 1. децембра 1941; Исто, књ. 4, док. 11, Извјештај Ивана Милутиновића Врховном штабу НОП одреда Југославије од 11. децембра 1941.

у Црној Гори од почетка устанка.⁵ Нарочито су тешко страдали Ловћенски, Језеро-шарански и још неки батаљони. Непосредни ефекат пораза испољио се у скоро потпуном распадању Одрета. Под утиском великих губитака и расула до којег је дошло. Одред је захватила велика пометња и деморализација. Поједини већи и мањи дјелови враћали су се у Црну Гору без знања и одобрења команде.⁶ Дезертерство је, нарочито првих дана по неуспјеху, добило скоро масован облик. Оно се пренијело и на поједине чланове Партије, који су се такође на своју руку вратили у Црну Гору. Настојања штаба Одрета да задржи већи број партизана и обнови акције у Санцаку имала су само дјелимичан успјех. У таквој ситуацији штаб Одрета је донио одлуку о повратку у Црну Гору свих колебљивих и несигурних партизана, јер је већ постала илузорна свака помисао о могућности даље употребе Одрета као цјелине. Стриктном реализацијом ове одлуке у Санцаку је задржано свега око 700 људи, или нешто мање од петине првобитног састава. Уједно, тиме је означен крај илузије да се у тим условима могу остваривати замашни фронтални подухвати каква је била операција у Санцаку, чији је неуспјех у народу одјекнуо као велики промашај.⁷

Прве вијести о пљеваљском поразу донијели су у Црну Гору дезертери, ширећи гласове о дивљем бјекству, страховитим губицима у мртвим и рањеним, о потпуном распаду и расулу црногорског одреда, што је ствараало утисак велике катастрофе, а самим тим подривало борбени морал и вољу маса, као и повјерење народа у способност партизанског вођства.⁸ Ово је првих дана у Црној Гори оставило јак утисак и узнемиреност. Ширени су најразноврснији гласови. По неким је пораз у Санцаку лежао у наводној издаји појединих батаљона, подвали Срба и неспособности команде. Уосталом, све су то биле произвољне гласине, које су долазиле већином од дезертера. Међутим, оне су биле узеле

⁵ У документима у којима се говори о броју мртвих и рањених партизана на Пљевљима уочава се прилична разлика. Сличан је случај и са појединим радовима који обрађују овај проблем. Изгледа да тачан број мртвих и рањених ни до данас није сигурно утврђен. Најприближнији су истини подаци до којих је дошао Јован Р. Војовић у свом прилогу *Партизански губици на Пљевљима 1. децембра 1941 (Историјски записи, Даље: ИЗ св. 4, 1968, 621—632)*. Међутим, нека накнадна истраживања показала су да ни њему није пошло за руком да утврди тачан број мртвих и рањених за поједине батаљоне који су учествовали у нападу на Пљевља.

⁶ Зборник НОР, III, 1, док. 155, „Саопштење“ Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 21. децембра 1941. Исто, књ. 4, док. 11, Извјештај Ивана Милутиновића Врховном штабу НОП одреда Југославије од 11. децембра 1941.

⁷ Види: Павле Милошевић, *Црногорски НОП одред за операције у Санцаку од напада на Пљевља до формирања Прве пролетерске бригаде*, ИЗ, св. 1, 1968, 131—141.

⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 11, Извјештај Ивана Милутиновића Врховном штабу НОП одреда Југославије од 11. децембра 1941, Исто, књ. 1, док. 121. Писма Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку Штабу Ловћенског НОП одреда од 9. децембра 1941. године.

толико маха да се услед необавијештености чак и Главном штабу о томе почело отворено говорити.⁹ Маса је била све више дезоријентисана. Разлози који су тих дана навођени, чак и на најодговорнијим мјестима, као узроци неуспјеха, погоршавали су ионако тешку ситуацију и подривали узајамно повјерење народа. То се нарочито дало осјетити у мјестима кроз која су дезертери пролазили у повратку из Санџака, и особито у крајевима из којих је био велики број мртвих и рањених партизана.

У вези с изложеним потребно је истаћи да оштрина утиска који је оставио неуспјех на Пљевљима у Црној Гори није била свугдје једнаког интензитета. Она се најизразитије испољила у шавничком, а нарочито у цетињском срезу, с обзиром на велики број погинулих и рањених партизана са та два подручја, За разлику од тога, пораз на Пљевљима је далеко безболније примљен у никшићком, подгоричком и даниловградском срезу, па и на подручју Окружног комитета Колашин, јер је из тих крајева био релативно мањи број погинулих и рањених на Пљевљима. Из казивања савременика, па и неких сачуваних докумената, произилази да на подручју Окружног комитета Никшић пораз у Санџаку скоро и није имао битнијих негативних реперкусија за даље вођење ослободилачке борбе. Напротив, тек послје Пљеваља тамо долази до наглог јачања народноослободилачког покрета и уопште преокрета у корист народноослободилачке борбе.¹⁰ Него, исто тако се мора рећи да је и у крајевима гдје је одјек неуспјеха био блажи, тек послје њега дошло до јаче и организоване контрареволуционарне акције. Уосталом, он је убрзао и изнио на површину један раније започети процес који се сада могао јасније да испољи што није могло остати без негативног одраза на политичке прилике у Црној Гори.

На политичку свијест народа тешко се одразило и касније организовани повратак комплетних јединица из Санџака у Црну Гору. То је још више депримирао већ узбуђену масу, која у првих мах није могла у потпуности да повјерује причама дезертера. Међутим, у повратку комплетних јединица из Санџака она је видјела коначан крај једне акције на коју је много полагала, а која јој је донијела само разочарања и велике губитке. Илустрације ради поменућемо, с тим у вези, неке карактеристичне случајеве. У једном извјештају Ловћенског одреда од 17. децембра 1941. године Главном штабу за Црну Гору и Боку поводом повратка неких дјелова Ловћенског батаљона из Санџака, иземљу осталог, каже се: „Повратак здравих партизана који нијесу

⁹ Архив Историјског института Титоград (даље: АИИ—Т), IV За—89 (41) Писмо Штаба Ловћенског одреда Штабу Приморско-црмничког батаљона од 22. децембра 1941,

¹⁰ Исто, III 2—12 (41), Извјештај Окружног комитета КПЈ Никшић Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 18. децембра 1941; — Из дискусије Милинка Ђуровића на научном скупу у Титограду 21—23. VI 1971.

дезертери још више је погоршао тешку ситуацију тако да поједина наша села данас пружају тешку слику¹¹. Истог дана сличан извјештај упутио је командант Љешкопољског батаљона штабу Зетског одреда, који „и овом приликом“ напомиње „немилу ситуацију“ која је створена повратком партизана из Санцака, па моли да се његов батаљон „до нормализовања поштеди од сваке јаче акције, јер и мали неуспјех би проузроковао очајну ситуацију која се не би могла више поправити“. Колико је „са приватне стране извијештен“, каже даље у извјештају, слично је стање и код осталих јединица у сусједству његовог батаљона.¹² Такође 17. децембра, штаб Првог батаљона „Марко Миљанов“ обавијестио је штаб Зетског одреда да на подручје Куча и даље пристижу партизани из Санцака, што у народ уноси мучно стање и неизвјесност. Нарочито је неповољно примљен повратак здравих парзана, па су некима „скинули партизанске знаке“.¹³

Неповољни извјештаји, нарочито у првој половини децембра а и касније, стизали су из скоро свих крајева Црне Горе. Из њихове садржине могло се доста сигурно закључити да је ситуација у Црној Гори као последица неуспјеле партизанске акције у Санцаку била озбиљно тешка, а у неким крајевима и врло критична.

Под утиском тежине догађаја, пометен све активнијом непријатељском пропагандом, у појединим крајевима дио масе почео је отворено да се пасивизира и с неповјерењем односи према народноослободилачкој борби.¹⁴

Уколико су догађаји даље одмицали, унутрашња ситуација је била све компликованија. Она је настала добрим дијелом и као резултат врло активног рада контрареволуционарних организација које настоје да искористе насталу ситуацију. Већ у првој половини децембра почињу се формирати извјесни одбори, са задатком да паралишу народноослободилачку борбу и омету кретање партизанских јединица на својој територији. Такви одбори су нарочито запажени на подручју цетињског и барског среза. Сличне појаве јављају се и у другим крајевима Црне Горе.¹⁵

Много је опаснија, међутим, била појава оружаних контрареволуционарних органација која тада сасвим отворено иступа-

¹¹ Зборник НОР, III, 1, док. 146, Штаб Ловћенског НОП одреда Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 17. децембра 1941.

¹² Исто, књ. 9, док. 14. Писмо команданта Љешкопољског батаљона Штабу Зетског НОП одреда од 17. децембра 1941.

¹³ АИИТ, V 3—21 (41), Извјештај Штаба I батаљона „Марко Миљанов“ Штабу Зетског НОП одреда од 17. децембра 1941.

¹⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 21, Извјештај Ивана Милутиновића Врховном штабу НОП одреда Југославије од 11. јануара 1942; Исто, књ. 1, док. 173, Извјештај Окружног комитета КПЈ Цетиње Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од децембра 1941; АИИТ, IV 36—12 (41), Писмо Крста Окружном комитету КПЈ Гетиње од 21. децембра 1941.

¹⁵ Зборник НОР, III, 1, док. 173. Извјештај Окружног комитета КПЈ за Црну Гору и Боку од децембра 1941.

ју. Већ 7. децембра Ђорђије Лашић обавијестио је Главни штаб за Црну Гору и Боку да је формирао у Лијевој Ријеци свој батаљон. У његову намјеру ни од раније се није могло сумњати.¹⁶ Тих дана у шавничком срезу отворено је иступио са својим присташама и адвокат Периша Цаковић, организатор четника у том дијелу Црне Горе. Његова активност није се ограничила само на територију шавничког среза. Нешто касније он прелази у Санџак, гдје врло активно ради на организовању четника у пљеваљском срезу.¹⁷ У току децембра у Пљевљима и околини се са истим задатком налазио и неки „војвода“ Здраво, калуђер манастира, Бање код Прибоја, који је уз материјалну помоћ Италијана настојао да формира четничке оружане формације.¹⁸ Средином мјесеца тамо је дошло до појачане активности и четника Косте Пећанца.¹⁹ У исто вријеме на подручју Грахова отворено дјелује група Новице Ковачевића.²⁰ Већа активност контрареволуционарних организација запажена је у то вријеме и на ширем дијелу Црне Горе.

Истина, све, ове групе нијесу успјеле да се довољно организују и оснаже. Интервенцијом партизанских јединица неке од њих су унишете. Међутим, на подручју Катунске нахије — центру федералистичког покрета — и у Васојевићима — гдје је дошла до преваге великосрпска оријентација — контрареволуционарне снаге успјеле су да ослабе партизански утицај и формирају своје сталне организације. Њихова појава коначно је нарушила народно јединство и уједно означила увод у каснији грађански рат.²¹

Појава ових организација у Црној Гори крајем 1941. године и њихова спремност да се супротставе народноослободилачкој борби није била сасвим случајна. Она је стајала у доста одређеној вези са неуспјехом на Пљевљима. Тек после Пљеваља њихова активност долази до пуног изражаја. Све је то имало дубоке

¹⁶ АИИ—Т, XI 3—1 (41), Штаб Љеворечког батаљона Главном штабу партизанских снага од 7. децембра 1941.

¹⁷ Зборник НОР, III, 1, док. 149, Штаб Дурмиторског НОП одреда Штабу Никшићког НОП одреда од 18. децембра 1941; Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941.*, Војноисторијски гласник св. 2, 1952, 38.

¹⁸ Зборник НОР, I, 2, док. 73.

¹⁹ АИИ—Т, XI 1а—11 (41), Наредбе Косте Пећанца од 14. децембра 1941.

²⁰ Зборник НОР, III, 4, док. 24, Пресуда Пријеког војног суда Никшићког НОП одреда од 15. јануара 1942.

²¹ АИИ—Т, XI 16—7 (41), Апел Васојевића од 25. XII 1941. године.

одразе на даљи ток збивања у Црној Гори. Нарочито је била, како по снази тако и коријену у народу, веома опасна појава четничких орагнизација. Њихово присуство и ријешеност да се оружјем супротставе народнослободилачком покрету наметнула се ускоро својом тежином изнад утиска који су оставиле непосредне партизанске жртве и губици у Санцаку. То је било сасвим природно, јер је до организоване четничке акције дошло у вријеме једног веома крупног партизанског пораза, што је, поред осталог, утицало да се он далеко теже преболи.²²

Неуспјех на Пљевљима ставио је у изузетно тежак положај политичко и војно руководство устанка у Црној Гори. Прије свега, осјећала се велика потреба за што скоријим издавањем једног званичног саопштења са циљем информисања народа о стварним узроцима који су довели до пораза. Међутим, потребни подаци из Санцака нијесу стигли све до 9. децембра. Тога дана стигао је први службени извјештај, али он због своје непотпуности није могао послужити за састављање саопштења какво је руководство устанка намјеравало да изда.²³ Одлагање са издавањем саопштења још више је компликовало ионако сложену ситуацију. Јер, околност да се због недостатка потребних података и даље ћутало у Главном штабу и Покрајинском комитету могла се схватити у народу као смишљено прикривање пораза и недостатак снаге да се он отворено призна.

Упркос веома деликатној ситуацији у којој се нашло, руководство устанка је предузело више конкретних акција са циљем да га не претеку догађаји и не испусти ситуацију из руке. Истог дана када је добијен први извјештај из Санцака, Главни штаб је дао привремена упутства како да се у народу објасне узроци неуспјеха на Пљевљима. Тим поводом у писму штабу Ловћенског одреда речено је да стање, и поред претрпљених губитака и тренутног неуспјеха, ипак није сасвим озбиљно. Напротив, ситуација у Санцаку, како је стајало у том писму, одвија се доста повољно. Јер, поред Пљеваља, партизанске јединице су наводно држале у опсади и Пријепоље и Бијело Поље, па је на коначан успјех требало рачунати. Штабу Одред је скренута пажња да искључиво у том смислу тумачи тренутну ситуацију, с тим да о томе не издаје било каква писмена саопштења.²⁴ Упутства сличне садржине и са истим задатком достављена су тих дана и осталим одредима у Црној Гори, с наредбом да их ови пренесу нижим партизанским командама и штабовима.²⁵ У свим

²² Зборник НОР, III, 4, док. 21. Извјештај Главног штаба НОР одреда за Црну Гору и Боку Врховном штабу НОР одреда Југославије од 11. јануара 1942.

²³ Исто.

²⁴ Исто, књ. 1, док. 121, Главни штаб НОР одреда за Црну Гору и Бок Ловћенском НОР одреду од 9. децембра 1941.

²⁵ АИИ—Т, IV 36—6 (41), Писмо Вељка од 14. децембра 1941.

тим упутствима и наређењима посебно је скренута пажња на нужност немилосрдне борбе против контрареволуционарних организација, што је у крајњем случају доводило и до повећаног броја политичких убистава у Црној Гори. Тек 18. децембра Главни штаб за Црну Гору и Боку добио је потпунији извјештај од Штаба Црногорског одреда из Санџака. На основу тог извјештаја, истог дана је дато опширније обавјештење и упутство штабу Ловћенског одреда како даље да разјашњава догађаје настале у вези с акцијом у Санџаку.²⁶ Главни штаб је посебно интересовала ситуација на територији Ловћенског одреда. Ово у првом реду због тога што је са тог подручја био велики број мртвих и рањених, Врло је интересантан даљи поступак штаба Ловћенског одреда у вези с овим наређењем. Он је у писму од 22. децембра Приморско-црмничком батаљону пренио наређење Главног штаба, додајући да овај на свом подручју још не саопштава тачан број мртвих и рањених. А они партизани „који су тамо дошли требају да се понашају и да говоре онако како им буде наредио Штаб батаљона, а ви ћете на основу овог извјештаја знати како цијелу ствар треба тумачити, жртве и неуспјех у самим Пљевљима дошле су због издаје и дезертерства о чему говорити отворено, а истакнути и успјехе. што је до сада било прећуткивано“.²⁷

У међувремену Главни штаб за Црну Гору и Боку издао је прикладно саучешће породицама партизана погинулих на Пљевљима. Тим је поводом, између осталог, речено: „Главни штаб позива све партизана да слиједе ликове јунака са Пљеваља, да се на њиховом примјеру уче како се воли слобода и домовина, а мрзи ропство и неправда; позива их, да никада не забораве да се само преко великих жртава иде великом циљу“.²⁸ 21. децембра Главни штаб је издао и званично саопштење о нападу на Пљевља, у коме су изнијети губици у мртвим и рањеним, као и основни узроци који су довели до неуспјеха. У саопштењу су истакнути, према јако претјерани, и непријатељски губици у овој борби.²⁹

Уз већ предузете мјере, запажен је тих дана мимо обичаја велики број наређења Главног штаба разним партизанским штабовима и командама, с изричитим захтјевом да се предузимају замашније акције против непријатељске војске, јер је то био један од значајних чинилаца за поправљање настале ситуације.

²⁶ Зборник НОР, III, 1, док. 147, Обавјештење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку Штабу Ловћенског НОП одреда од 18. децембра 1941.

²⁷ АИИ—Т, IV За—89 (41), Писмо Штаба Ловћенског НОП одреда Штабу Приморско-црмничког батаљона од 22. децембра 1941.

²⁸ Зборник НОР, III, 1, док. 156, Саучешће Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку породицама партизана погинулих на Пљевљима од децембра 1941.

²⁹ Исто, док. 155, „Саопштење“ Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку о борби за Пљевља од 21. децембра 1941.

Нијесу били мање значајни ни напори које је у истом смислу предузео и Покрајински комитет за Црну Гору и Боку. У недостатку потребних података, на основу којих би се дала сигурније разјаснити настала ситуација и оцијенити њене посљедице, он је 12. децембра партијским организацијама дао интерно упутство у ком правцу да оријентишу тренутно своју главну дјелатност. Судећи по том упутству, главна опасност виђена је у појави контрареволуционарних организација. За њихово уништење одређено је Бадње вече 1942. године, при чему се алудирало на давну ослободилачку мисао црногорског народа која се везује за истрагу потурица са почетка XVIII вијека.³⁰ Поред општин директива и привремених упутстава за политички рад, средином децембра Покрајински комитет је наредио нижим партијским организацијама да у року од 5 дана писмено саслушају све чланове Партије који су се из било којег разлога вратили из Санџака. Срећен истражни материјал, са напоменом матичне организације за сваки поједини случај, требало је хитно доставити на надлежност Покрајинском комитету. Организацијама је скренуто пажња да не врше стријељање док о томе не одлучи Покрајински комитет.³¹ Упоредо са тим, тражено је да се достави и број погинулих и несталих чланова Партије. То је било нужно због тога да се сазна држање чланова Партије и стање организација после губитака које су оне имале у Санџаку. Од тога је зависло даље усмјеравање политичких акција. Из преписке партијских руководстава из тога периода види се да је посебан акценат стављан на појачану политичку активност, борбу против контрареволуционарних организација и саобраћавање рада Партије насталим условима.³²

У интересу ефикаснијег дјеловања, поред упутстава и препорука које су давале из центра, дио партијског кадра како из виших тако и из нижих руководстава и организација био је стално ангажован на терену. Поред осталог, то је било нужно и због организовања комеморативних скупова партизанима погинулим у Санџаку, који су масовно одржавани у току децембра 1941. или првој половини јануара 1942. године у разним крајевима Црне Горе.

³⁰ Исто, док. 131, Директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Обласном, окружним и мјесним комитетима и бироима хелија од 12. децембра 1941.

³¹ АИИ—Т, II 2—22 (41), Писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Обласном, окружним и мјесним комитетима и бироима хелија од 15. XII 1941; Исто, II 2—23 (41), Писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Окружном комитету КПЈ Никшић од 20. децембра 1941.

³² АИИ—Т, II 2—20 (41), Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку Окружном комитету КПЈ Цетиње од 20. децембра 1941; Исто, II 3—12 (41), Писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Окружном комитету КПЈ Колашин, од 20. децембра 1941; Исто, II 2—23 (41), Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку Окружном комитету КПЈ Никшић од 20. децембра 1941.

Одржавање масовних комеморација погинулим војницима била је необична појава у ратним приликама. Међутим, с обзиром на погребне обреде у Црној Гори, оне су необично повољно утицале на морал маса и њихову спремност да наставе борбу.³³ Интересантно да се на ову идеју у цетињском и шавничком срезу дошло прије упутства Покрајинског комитета и Главног штаба за Црну Гору и Боку.³⁴ Тамо су биле и најбронираније комеморације, с обзиром на то да је из та два среза било највише погинулих у Сандраку. Оне су организоване по селима и општинама, зависно од теренске припадности чета и батаљона. У присуству народа и партизанских јединица, на комеморацијама су обично говорили представници партизанске војске, омладине, одбора народне власти и обавезно представници Партије уколико су погинули били организовани комунисти.

Већ у првој половини децембра отпочело се са одржавањем колективних помена. У једном извјештају Окружног комитета Цетиње од 15. децембра каже се да се покајања погинулим на Љљевљима одржавају већ неколико дана, што значи да се са њима почело одмах послје 10. децембра. Међутим, она су врло брижљиво припремана, тако да је до 1. јануара 1942. године у Катунској нахији одржано свега пет комеморација. Тек средином истог мјесеца помени су били завршени у свим општинама Катунске нахије.³⁵ У неким селима Ријечке нахије комеморације су завршене нешто касније, управо, средином јануара оне су биле тек у току.³⁶ 4. јануара одржане су истовремено комеморације у Жабљаку, Шавнику и Боану погинулим партизанима из Дурмиторског одреда.³⁷ Погинулим са територије Љешкопољског батаљона помен је одржан 6. јануара.³⁸ До средине јануара 1942. године завршене су и комеморације погинулим из Црмнице, Паштровића и неких општина Приморја.³⁹

³³ *Зборник НОР*, 4, док. 39, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку Врховном штабу НОП и ДВ Југославије од 13. фебруара 1942.

³⁴ Исто, књ. 9, док. 31, Извјештај Окружног комитета КПЈ Цетиње Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 16. јануара 1942. — Види: Обрад Цицил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд, 1966, 117.

³⁵ АИИ—Т, III 2—7 (41), Извјештај Окружног комитета КПЈ Цетиње Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 7. децембра 1941; *Зборник НОР*, III, 2, док. 1, Извјештај Ловћенског НОП одреда Главног штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 1. јануара 1942; Исто, док. 16, Извјештај Ловћенског НОП одреда Главног штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 16. I 1942.

³⁶ *Зборник НОР*, III, 9, док. 31, Извјештај Окружног комитета КПЈ Цетиње Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 16. јануара 1941.

³⁷ О. Цицил, н. д., #118.

³⁸ *Зборник НОР*, III, 2, док. 25, Писмо Штаба Љешкопољског НОП батаљона Зетском НОП одреду од 16. јануара 1942.

³⁹ Исто, књ. 9, док. 31, Извјештај Окружног комитета КПЈ Цетиње Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 16. јануара 1942.

Немамо података о времену одржавања помена погинулим у Санџаку у другим крајевима Црне Горе, али је сасвим извјесно да су они завршени најкасније до краја јануара 1942. год. То је уједно вријеме када се пораз на Пљевљима све више прима као нормална ратна недаћа, а његове жртве стимулишу вољу за осветом и уопште вољу за непоштедном борбом.

Захваљујући упорном раду устаничког руководства у Црној Гори, конкретним политичким мјерама и војним акцијама које су преузимане у току децембра 1941. и првих мјесеци 1942. године, дошло је до релативно брзог моралног опоравка маса и у крајевима гдје су посљедице Пљевља првих дана изгледале заиста тешке. Колико је цијенити по сачуваној архивској грађи, већ крајем јануара 1942. године њима се у Црној Гори не придаје скоро никакав значај. У званичним документима из тог периода пораз на Пљевљима се више не помиње. Према томе, одјек пљеваљске битке с обзиром на реалне услове за даљи развој народноослободилачке борбе у Црној Гори био је већ тада у основи отклоњен.